

KUR'ÂN ARKEOLOJİSİ IŞIĞINDA ADİL KRAL

ZÜL KARN EYİN

Bülent Şahin Erdeğer

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
GİRİŞ	15
Meselenin Mahiyeti ve Önemi.....	15
I. Kur'ân Arkeolojisi'nin Tanımı ve Metodolojisi.....	16
Epistemolojik Dürüstlük İlkesi.....	17
II. Batı Akademisinde Kutsal Kitap Arkeolojisi'nin Gelişimi	17
III. İslam Dünyasında Öncü Çalışmalar.....	18
IV. Çağdaş Gelişmeler ve Disiplinleşme Süreci.....	19
V. Teorik ve Kuramsal Çerçeve.....	19
Bir Disiplinin İnşasına Doğru.....	22
Sorunun Tarihsel Kökeni: Nüzul Bağlamı	24
Metodoloji ve Çalışmanın Sınırlılıkları	25
Çalışmanın Yapısı	27
Bir Soru ve Bir Kıssa	27
Mitik Aktarım ve Mitik Arındırma	28
Arkeoloji, Tarih ve Vahiy.....	28
Neden Bu Kitap, Neden Şimdi?	29
BİRİNCİ BÖLÜM	
KEHF SÜRESİ 83-101. AYETLER VE KUR'ÂNÎ BAĞLAM	31
Zülkarneyn Kıssası Kur'ân-ı Kerim'den Önce Biliniyor muydu?. 34	
Sure neden indirildi? Nüzul Sebebi	37
İsrailoğulları Bağlantısı:	49
Medine Sorusu ve Medo-Pers Râm	49
Med-Pers (Ahemeniş) Krallığı (MÖ 550-330).....	55
Tek Boynuzlu Keçi - Büyük İskender (Daniel 8:5-7)	57

İKİNCİ BÖLÜM

ZÜLKARNEYN KİMDİR? ARKEOLOJİK VE TARİHSEL

DELİLLER 59

Zülkarneyn ve Büyük Kiros Arasındaki Bağlantı	59
Büyük Kiros'un Tarihi Rolü	63
Kitab-ı Mukaddes'te Kiros'un "Mesih" Olarak Tasvir Edilmesi ...	64
Kiros Silindiri Ne Anlatıyor?	65
Muvahhid ve Adil Hükümdar	65
Kiros ve Tevhid (Zerdüştilik ve Yahudilikle İlişkisi)	65
Kiros Silindiri: Kur'anî Adaletin Tarihsel Belgesi	66
İkinci Arkeolojik Delil: Nabonid'in Silindiri	73
Üçüncü Arkeolojik Delil: I. Darius Kitabesi	77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİROS'TAN İSKENDER'E MİTİK AKTARIM..... 81

Büyük İskender Kiros'u Kendisine Uyarlattı	84
Kiros'un Kültürel Mirası: Sembolik Mirasın Kuruluşu	85
İskender'in Meşruiyet Arayışı	88
İskender'in Kiros'un Sembolik Mirasını Aktif Olarak Sahiplenmesi	90
Sembolik Transferler: Kiros'a Ait Sembollerden İskender	91
IV.1. "Dünyanın Dört Bir Yanının Hükümdarı" Ünvanı	91
IV.2. Kanatlı Disk ve Ahameniş İkonografisinin Aktarımı	92
IV.3. "Kurtarıcı Kral" Arketipi: Özgürlükçü Söylemin Transferi	92
IV.4. Efsanevi Doğum Anlatılarının Yapısal Benzerliği	93
V. Seferler Ve Askerî Başarıların Aktarımı	93
V.1. Batı Asya Güzergâhının Örtüşen Haritası	93
V.2. Babil'in Fethi: Aynı Sahnenin İki Yorumcu Tarafından Oynanması	94
V.3. Orta Asya Seferleri ve "Uç Sınır" Mitolojisi	94
V.4. Hindistan Seferi: Kiros'un Tamamlayamadığı Yolculuğun İskender Versiyonu	95
İdari Ve Siyasi Mirasın Uyarlanması	96
Satraplık Sistemi ve Kurumsal Devamlılık	96

Evlilik Yoluyla Siyasi Meşruiyet: Kiros Modelinin Tekrarı.....	96
Dinî Hoşgörü Politikasının Söylemsel Devrimi	97
Farsça Edebi Geleneğinde “Sikandar”: Kiros Mitinin Yeniden Üretimi.....	97
VII.1. Şahname’de İskender: Düşman mı, Kahraman mı?	97
Nizami’nin İskendernamesi: Evrensel Bilge Kral Arketipi	98
Anonim Farsça Metinler ve Kiros-İskender Karışımı	98
Seçilmiş Somut Örnekler: Paralel Anlatıların Çözümlüğü	99
Ölüm Döşegi Vasiyeti Anlatısı.....	99
X.2. Pasargad Türbesi: Kiros’un Mekânı, İskender’in Jesti	99
X.3. Sikkelerdeki İkonografik Transfer	100
Sonuç: Tarihsel Hakkaniyete Çağrı Ve Yeniden Değerlendirme	100

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUR’ÂN VE SÜRYANİ GELENEĞİ SORUNU..... 103

Hız. Muhammed (aleyhisselam) Kıssayı Süryani Metinlerinden mi Aldı?	103
Epistemik Çerçevenin Farklılığı.....	103
İsrailiyat Meselesi ve Kaynak Eleştirisinin Sınırlılığı.....	104
Çağın Bilim Düzeyi	104
Modern Filoloji ve Arkeolojinin Yokluğu	105
Otorite Birikimi ve Geleneğin Yüku (Taklid-i İlmi).....	105
“Tasdik” ve “Tekzip” Arasındaki Dinî-Hukuki Denge	106
Neshana’daki Hangi Detaylar Kiros’a İşaret Eder?.....	113
1. Gılgamış Destanı: IX. Tablet	114
2. Babil Kozmografyası: “Dünya Haritası” (Imago Mundi)	114
3. Mısır Paraleli: Amduat	114
Ahameniş Metinlerinde “Güneşin Battığı Yer”	115
Argüman Katmanları	118
Behistun Kitabesi (DB) - Darius I, MÖ 522-486:.....	119
Üçüncü Kanal: Zerdüşti Eskatoloji - Bundahişn.....	120
“Kokuşmuş Sular” ve Okyanus.....	123
Yolculukların Yönü.....	123

Karakterlerin Ahlaki ve Operasyonel Eylemleri.....	124
“Zalimlerin” Cezalandırılması	124
Güneşten Korumasız Halk.....	124
“Gök Yolları” (Esbâb) Tartışması	124
Set İnşası ve Yecüc ile Mecüc.....	125
Dilbilimsel Kanıtlar ve Metinsel Bağımsızlık.....	125
Mitik Aktarım Perspektifi.....	129

BEŞİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK KİROS'UN SEFERLERİ VE KEHF KISSASI'NDAKİ

ÜÇLÜ SEFER..... 131

Büyük Kiro's'tan Zülkarneyn'e.....	131
Büyük Kiro's'un Seferleri	131
Batı Seferi: Lidya Krallığı ve Ege Kıyıları	134
Doğu Seferi: Orta Asya ve İndus Vadisi.....	138
Kuzey Seferi ve Kafkasya'daki Engel	141
Mühendislik ve Metalurji: Demir ve Bakır Teknolojisi	147
Ahameniş Dönemi Metal Kenetleme Teknikleri	148
Yecüc ve Mecüc (Gog ve Magog) Kimliğinin Tarihsel	
Çerçevesi.....	149
İskit (Saka) ve Kimmer Akınları	150
Kimmerliler	154
İskitler.....	155
Kiros ve Tomris: Son Savaş.....	157

SONUÇ:

TARİH, ARKEOLOJİ VE VAHYİN KESİŞİM NOKTASI..... 161

Adil ve Erdemli Kral mı, Zalim İmparator mu?.....	162
1. Gücün Mahiyeti: “Tanrılaşma” vs. “Tanrı'nın Kulu Olma”	166
2. Simgesel Gösterge: “İki Boynuz” (Zü'l-Karneyn).....	166
3. Kaos vs. Kozmos: “Sed” (Set) İnşası.....	167
4. Dinî Hoşgörü ve Evrensel Etik.....	167
Zülkarneyn'in Kur'an'da Anlatılan Özellikleri	193
1- Sebep (Yol/Menzil) Bilgisi.....	193

2- Yöneticilik (Egemenlik ve Kaynaklara Sahip Olmak).....	194
3- Adaleti Sağlama ve Adaletle İdare.....	195
4- Savaşçılık Yönü Ön Plana Çıkmayan, Kan Dökmeyen Bir Yönetici	196
5- Teknik Kullanması	197
HATİME.....	201
KAYNAKÇA	203

ÖNSÖZ

Rahman ve Rahîm Allah'ın adıyla; taşlanmış olan şeytandan ve her türlü şeytanî vesveseden Rabbimize sığınarak başlıyor kitap... Elinizdeki bu çalışma, İslam ilim geleneğinin en kadim ve en tartışmalı sorularından birine -Kur'ân-ı Kerîm'in Kehf Sûresi'nde adı geçen Zülkarneyn'in tarihsel kimliğine- yeni bir perspektiften yaklaşma denemesidir. Bu soru, yüzyıllar boyunca yalnızca müfessirlerin değil, tarihçilerin, arkeologların ve mukayeseli din araştırmacılarının da gündeminden düşmemiştir. Ne var ki pek çok çalışma, meselenin teolojik ağırlığı karşısında tarihsel ve filolojik delilleri ikinci plana iterek ya yerleşik kanaatleri tekrar etmekle ya da spekülâtif yorumlar üretmekle yetinmiştir.

Kur'ân-ı Kerim, yüzyıllar boyunca farklı bakış açılarından, çeşitli metodolojilerle çalışılmıştır. Ancak son iki yüz yıldır, özellikle arkeoloji, tarih, sosyal bilimler ve dilbilimlerdeki ilerlemeler, Kur'ân'ın tarihsel bağlamını yeniden anlamamız için yeni kapılar açmıştır. Bu kitap, işte bu kapılardan birini aralamakta ve Kur'ân'ın dil kullandığı dünyaya ışık tutmaktadır. Kur'ân, bizim için ilâhi bir metindir ve bu özelliği hiçbir zaman tartışılmayacaktır. Ancak bu metin, VII. yüzyıl Arap Yarımadası'ndaki mümin toplumunun bilgi dünyasına, tarih hafızasına ve kültürel kodlarına hitap etmiştir. Zülkarneyn kıssası, işte bu kesişim noktasının en ilginç örneklerinden biridir.

Çalışma, "Zülkarneyn kimdi?" sorusuna akademik, tarihsel ve arkeolojik kanıtlarla cevap aramaktadır. Geleneksel tefsir literatüründe uzun yüzyıllar boyunca Büyük İskender ile özdeşleştirilen

bu figür, yapılan disiplinler arası araştırmaların ışığında, çok daha farklı tarihsel bir kimliğe sahip olabilir. Tevrat kaynaklı bir soruya Kur'ân'ın verdiği cevabı takip ederek; Eski Ahit'ten Kur'ân'a uzanan bir alışverişi, bir diyalogu, hatta bir “mitik arındırmayı” gözler önüne sermeye çalıştık.

Kitabımızın özgün iddiası şudur: Kur'ân'ın Zülkarneyn olarak tasvir ettiği hükümdar, Ahameniş Krallığı'nın kurucusu Büyük Kirostur (MÖ 600-530). Bu tez, elbette yeni değildir; Mevlana Ebu'l-Kelâm Âzâd başta olmak üzere modern dönemin pek çok değerli müfessiri bu görüşü dile getirmiştir. Bununla birlikte, mevcut literatürde bu özdeşleştirmeyi filolojik, arkeolojik, nümizmatik ve Kitâb-ı Mukaddes kaynaklı kanıtlarla bütünlüklü biçimde ele alan, aynı zamanda diğer adayların -bilhassa Makedonyalı İskender'in- neden bu vasıflara uymadığını sistematik olarak ortaya koyan kapsamlı bir Türkçe çalışmanın hâlâ eksik olduğu kanaatindeyim.

Çalışmanın hareket noktası, Kehf Sûresi'nin nüzul sürecidir. Mekkeli müşriklerin, Hz. Muhammed aleyhisselamın nübüvvetini sınamak amacıyla Medine'deki Yahudi âlimlere başvurması ve bu âlimlerin soracakları üç sorudan birini “dünyanın doğusuna ve batısına ulaşan adam” üzerine belirlemesi, son derece anlamlı bir tarihsel ipucudur. Bu ipucu bizi doğrudan Yahudi kutsal geleneğine, oradan da Daniel Kitabı'nın sekizinci bölümündeki “iki boynuzlu koç” metaforuna götürmektedir. Söz konusu metaforun, Kur'ân'daki “Zülkarneyn” ünvanıyla -yani “İki Boynuz Sahibi” ile olan dilbilimsel ve sembolik örtüşmesi, bu çalışmanın omurgasını oluşturmaktadır.

Araştırma sürecinde birden fazla disiplinin kapısını çalmak zorunlu oldu. Tefsir geleneğiyle başlayan yolculuk; Eski Ahit metinleri, Pers tarihi, Ahameniş arkeolojisi ve Antik Yakın Doğu sanat tarihi üzerinden ilerledi. Pasargad'daki “kanatlı adam” kabartması, British Museum'daki Kirost Silindiri ve Daniel Kitabı'nın apokaliptik vizyonları, birbirini besleyen kanıt zincirleri oluşturdu. Bu disiplinler arası yaklaşım, zaman zaman güçlükler doğurdu; lakin

kanaatimce meselenin hakikatine ancak bu türlü geniş bir çerçeveden bakılarak ulaşılabilir.

Şunu özellikle vurgulamak isterim: Bu çalışma, Kur’ân’ın tarihsel doğruluğunu “ispat” etme ya da onu belirli bir tarihsel figüre indirgemek amacıyla kaleme alınmamıştır. Kur’ân’ın Zülkarneyn kıssasındaki temel amacı, adil yönetimin, tevhidî inancın ve yeryüzünde Allah’ın emanetini hakkaniyetle taşımanın evrensel mesajını vermektir. Bu mesaj, Zülkarneyn’in kim olduğundan bağımsız olarak geçerliliğini korur. Bununla birlikte, Kur’ân’ın tarihsel muhataplarının zihninde bu kıssanın nasıl yankılandığını, onların hangi bilgi arka planıyla bu ayetleri dinlediklerini anlamak; vahyin özgün siyakını kavramak açısından büyük önem taşımaktadır.

Çalışmanın telif sürecinde pek çok kaynaktan, pek çok yorumdan ve çoğu zaman birbirine zıt görüşlerden beslendim. Ebu’l-Kelâm Azad’ın öncü araştırması, benim için yalnızca bir başlangıç noktası oldu. Onun eksik bıraktığı yerde -diğer iddiaların neden yetersiz kaldığını sistematik biçimde göstermekte- bu çalışmanın özgün katkısı başlamaktadır. Geleneksel tefsirleri küçümsemek bir yana, onlarla diyalog içinde kalmayı ve klasik âlimlerin farkında olmakla birlikte erişemedikleri arkeolojik ve filolojik verileri bu diyaloga dâhil etmeyi hedefledim.

Okuyucu, bu kitapta yalnızca akademik bir tartışma bulmayacaktır. Aynı zamanda, adalet, hâkimiyet, tevhid ve erdem gibi kavramların; tarihsel bir figürde nasıl cisimleştiğini, nasıl hayat bulduğunu görecektir. Büyük Kiros’un hikâyesi, sadece tarihsel bir anekdot değildir; bir muvahhid hükümdarın, bir adil yöneticinin, bir halklara karşı sorumluluk hissetmiş bir insanın öyküsüdür. Bu kitap, Müslümanların Kur’ân’ı anlaması yolundaki ara araştırmaların doğru yerde duracak bir rehber olması, oryantalist iddialar karşısında bilimsel bir mühür taşıması ve yeni araştırmacılara ilham vermesi ümidiyle sunulmaktadır. Bu kitabın yazılmasında kuşkusuz ilmî meraklarını yitirmeyen okurların büyük payı var. Bu sebeple Zülkarneyn’i Kur’ân Arkeolojisi yöntemiyle araştırılması için teşvik

eden Timaş Yayınları Yönetim Kurulu Başkanı Osman Okçu'ya ilmî merakı dolayısıyla teşekkür ederim. Yayın sürecinde yazarın kahrını çeken editörlerim Zeynep Berkeş ve Kadir Güven'e de tabi...

Son olarak şunu belirteyim: Her ilmî çalışma, hataları ve eksiklikleriyle birlikte bir bütündür. Okuyucudan ricam, bu sayfaları katı bir hüküm değil, bir davet ruhuyla okumasıdır; tarihin derinliklerine, vahyin nüzul bağlamına ve medeniyetlerin kesiştiği o verimli sınır alanına birlikte yapılacak bir yolculuğa...

Çalışmamı kitabın yazım sürecinde sabırlarını eksik etmeyen aileme ithaf ediyorum...

Bülent Şahin Erdeğer
İstanbul, 2026

GİRİŞ

MESELENİN MAHİYETİ VE ÖNEMİ

Kur'ân-ı Kerim, tarihsel olayları sadece geçmişe dair birer anlatı olarak değil, insanlığın ortak hafızasından süzülen ahlaki dersler ve tevhidî ilkeler olarak sunar. Bu çalışmanın temelini oluşturan Kur'ân Arkeolojisi, merkezinde Kur'ân metninin belirleyici olduğu, arkeolojik bulguların ise vahyin sunduğu ölçülerle yorumlandığı yeni bir metodolojiyi temsil etmektedir. Son 150 yıldır bilim ve dinin kesişme noktasında sistematik bir disiplin inşa etme çabaları mevcut olsa da, bu çalışma arkeolojik verileri vahyin ışığında anlamlandırma iddiasındadır.

Kutsal metinler ile arkeolojik bulgular arasındaki ilişki, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı akademisinin öncelikli ilgi alanlarından birini oluşturmuştur. Kutsal Kitap Arkeolojisi (Biblical Archaeology) çerçevesinde sistematik bir kimlik kazanan bu alan, dinî metinlerin tarihsel gerçeklikle olan bağını bilimsel yöntemlerle sorgulamayı ve kanıtlamayı amaçlamıştır. Buna karşın İslam dünyası, Kur'ân merkezli bir arkeolojik perspektifi özgün ve bağımsız bir disipline dönüştürme sürecinde son derece geç kalmış; İslam medeniyetinin köklü ilmî geleneğine rağmen bu alandaki kurumsal ve metodolojik boşluk uzun süre kapatılamamıştır.

Bu boşluğun temel yansımaları, Müslüman akademisyenlerin Kur'ân-ı Kerim'de anlatılan tarihî olayları ve coğrafyaları ele alırken büyük ölçüde Batılı araştırmalara ve Kutsal Kitap Arkeolojisi litera-

türüne başvurmak durumunda kalmalarıdır. Oysa Kur’ân-ı Kerim, kendisini geçmiş toplulukların ve peygamberlerin kıssalarını “doğru biçimde” aktaran nihai bir beyan olarak sunmaktadır (el-Kasas 28/3; Âl-i İmrân 3/62). Bu köklü iddia, söz konusu anlatıların arkeolojik kanıtlar aracılığıyla sınanmasını, bağlamlandırılmasını ve sistematik bir disiplinin çerçevesine oturtulmasını hem mümkün hem de zorunlu kılmaktadır.

Elinizdeki çalışma, bu gereksinimi karşılamaya yönelik bir girişimin ürünüdür. Kur’ân Arkeolojisi kavramının tanımını, ortaya çıkış koşullarını ve teorik temellerini ele alan bu giriş bölümü; Batı akademisinde Kutsal Kitap Arkeolojisi’nin nasıl biçimlendiğini, İslam dünyasındaki öncü çalışmaların hangi zeminde yeşerdiğini ve bu alanda günümüzde sürdürülen çabaların nasıl bir yörengede ilerlediğini bütüncül bir perspektifle incelemeyi hedeflemektedir. Bunun yanı sıra, bir disiplin olarak Kur’ân Arkeolojisi’nin metodolojik çerçevesi ve güncel uygulamaları da bu kapsamda tartışılacaktır.

I. KUR’ÂN ARKEOLOJİSİ’NİN TANIMI VE METODOLOJİSİ

Son yüz elli yılı aşkın bir zaman dilimine yayılan ve Kur’ân ile arkeoloji arasında bağlantı kurma çabaları içeren araştırmalar mevcut olmakla birlikte, bu çabalar bütünlüklü ve kurumsal bir disiplinin oluşumuna zemin hazırlayamamıştır. Kur’ân Arkeolojisi, en yalın tanımıyla, arkeolojik bulguların Kur’ân’ın sunduğu ölçütler ve anlatı çerçevesi içinde yorumlanması sürecine karşılık gelmektedir. Yöntemsel açıdan bu yaklaşım, Kur’ân metnini analitik bir kılavuz olarak merkeze alan yeni bir bakış açısını temsil etmektedir.

Kur’ân’ın tarihsel anlatıları, zaman zaman ayrıntı vermemekle birlikte, sıradan tarih yazımının bir ürünü olarak değil; evrensel bir mesajın taşıyıcısı olarak kurgulanmıştır. Kur’ân Arkeolojisi bu gerçekten hareketle üç temel hedefe yönelmektedir: (1) söz konusu anlatıları, tarihî gerçeklikle bağdaşmayan kurgusal unsurlardan arındırarak özgün bağlamlarına kavuşturmak; (2) arkeolojik kanıtları Kur’ân’ın işaret ettiği anlatılarla tematik ve metodolojik düzeyde

buluşturmak; (3) bu sentez aracılığıyla Kur'ân'a inanan çevrelerde derinlikli ve eleştirel bir tarih bilinci inşa etmek.

Apologetik Kur'ân Arkeolojisi'nin temel metodolojik hatası, arkeolojik veriyi Kur'ân'ı "doğrulamak" için kullanmaktır. Bu yönelimin üç sistematik sakıncası bulunmaktadır. Birinci sakınca, seçici veri kullanımımıdır. Kur'ân'ı desteklediği düşünülen bulgular öne çıkarılır, tutarsız ya da çelişkili veriler görmezden gelinir. İkincisi, bu durum hem arkeolojik hem teolojik bütünlüğü zedelemektedir. Üçüncü sakınca en inceliklisidir: Kur'ân zaten arkeolojik doğrulama talep etmemektedir. Kur'ânî anlatıların maddi kanıttan bağımsız bir epistemik statü iddiasıyla konumlandırıldığı açıktır. Bu durumda arkeoloji Kur'ân'ı doğrularsa ne kazanılır, doğrulamazsa ne kaybedilir sorusu yanıtız kalmaktadır. Bu asimetri hiçbir zaman dürüstçe ortaya konulmamaktadır.

Epistemolojik Dürüstlük İlkesi

Metodolojik dürüstlük şunu zorunlu kılar: Arkeolojik veri Kur'ânî anlatıyla çeliştiğinde bu çelişki nasıl ele alınacaktır? Bu soruya önceden sistematik bir cevap geliştirilmeden inşa edilen her araştırma programı, er ya da geç apologetik kaygıya feda edilmektedir.

Önerilen çerçeve içinde çelişki durumu şöyle ele alınabilir: Arkeolojik veri Kur'ânî anlatıyla çelişiyorsa bu, Kur'ân'ın yanlış olduğunu değil, iki bilgi türünün farklı şeyleri söylediğini gösterir. Arkeoloji fiziksel mekanizmayı, Kur'ân anlam örüntüsünü sorar. Fiziksel mekanizma tartışmalı olsa bile anlam örüntüsünün epistemik statüsü bağımsız kalır.

II. BATI AKADEMİSİNDE KUTSAL KİTAP ARKEOLOJİSİ'NİN GELİŞİMİ

Kutsal Kitap Arkeolojisi, XIX. yüzyılın sonlarında İngiliz ve Amerikalı arkeologların öncülüğünde şekillenmeye başlamış; başlangıçta İncil'in tarihselliğini arkeolojik bulgularla doğrulama amacıyla

tasarlanmıştır. William F. Albright ve G. Ernest Wright gibi kurucu isimlerin yönlendirdiği bu disiplin, uzun süre kilise kurumlarının finansmanı ile yürütülmüş ve büyük ölçüde teologlar tarafından biçimlendirilmiştir.

1960'lı yıllardan itibaren süreçsel arkeoloji (New Archaeology) anlayışının etkisiyle köklü bir dönüşüm geçiren Kutsal Kitap Arkeolojisi, dinî referans noktalarını yavaş yavaş terk ederek daha nesnel ve laik bir bilimsel kimliğe doğru evrilmiştir. Bu dönüşüm, alanın ilahiyat odaklı bir pratiği aşırıp bağımsız bir akademik disiplin olarak yeniden yapılanmasını beraberinde getirmiştir. Günümüzde pek çok Yahudi ve Hristiyan kurumu, onlarca araştırma enstitüsü ve üniversite bünyesinde faaliyet gösteren merkezler aracılığıyla bu çalışmalarını sistemli biçimde sürdürmektedir. Bu kurumsal altyapı, söz konusu alanın toplumsal ve akademik meşruiyetini kalıcı kılmıştır.

III. İSLAM DÜNYASINDA ÖNCÜ ÇALIŞMALAR

İslam dünyasında Kur'ân ile arkeoloji arasındaki ilişkiyi konu alan sistematik çalışmalar, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde belirginleşmeye başlamıştır. Allâme Hamiduddin Ferâhî (1863-1930), dinler tarihi ve arkeoloji alanlarını Kur'ân merkezli bir bakış açısıyla sentezleyen erken dönem çalışmalarıyla bu alanda öncü bir konuma sahiptir. Hint alt kıtasında Ebu'l-Kelâm Âzâd (1888-1958) ve Seyyid Süleyman Nedvî (1884-1953) gibi âlimler, Kur'ân'da adı geçen coğrafi mekânlar ve kavimler üzerine özgün araştırmalar gerçekleştirerek Kur'ân Arkeolojisi'nin ilk formlarını oluşturmuşlardır.

Türkiye'de ise Prof. Dr. Bahattin Dartma, Kur'ân merkezli arkeolojik perspektif üzerine gerçekleştirdiği çalışmalarla bu alandaki akademik boşluğu doldurmaya yönelik önemli katkılar sunmuştur. Bu isimler, sistematik bir disiplinin temel taşlarını döşemiş olmakla birlikte, söz konusu çabaların kurumsal bir çerçeveye kavuşturulması hâlâ eksik kalmaktadır.

IV. ÇAĞDAŞ GELİŞMELER VE DİSİPLİNLEŞME SÜRECİ

XXI. yüzyılda Kur’ân kıssalarını arkeolojik bulgularla ilişkilendirme çabaları belirgin biçimde ivme kazanmıştır. Madain Projesi, “İbrahimî Arkeoloji” (Abrahamic Archaeology) kavramsallaştırması etrafında şekillenerek Kutsal Kitap Arkeolojisi ile İslam Arkeolojisi’ni ortak bir çatı altında birleştirmeyi amaçlayan özgün bir girişimi temsil etmektedir.

Kur’ân Arkeolojisi’ni ilk kez bağımsız bir disiplin olarak sistematize etmeye girişen Prof. Dr. Güngör Karauğuz ise “Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve Hz. Lut Bağlamında Kur’ân Arkeolojisi” başlıklı çalışmasında önerilen metodolojisini somut bir uygulama zeminine taşımıştır. Doç. Dr. Ahmet Özdemir de Kur’ân eksenli bir arkeolojik perspektif çerçevesinde arkeoloji yöntemlerinin Kur’ân ölçütleriyle nasıl bütünleştirilebileceğini derinlikli biçimde tartışmış; bu iki akademisyen, alanın teorik temellerinin belirlenmesine önemli katkılar sunmuştur.

V. TEORİK VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Kur’ân Arkeolojisi’nin teorik yapısı, iki temel ilkeye dayanmaktadır. Birinci ilkeye göre monoteizm, insanlık tarihinde tüm inanç sistemlerinin özünü oluşturan ilk ve asli formunu temsil etmekte; diğer din ve inanç gelenekleri ise bu özden sapmanın ya da onun dejenerasyonunun farklı biçimleri olarak değerlendirilmektedir. Bu perspektif, dinî değişim ve dönüşüm olgusunun Kur’ân merkezli bir tarih felsefesiyle yeniden yorumlanmasına imkân tanımaktadır.

İkinci ilke ise İslam’ın evrensellik iddiasına dayanmaktadır: Kur’ân’a göre Allah, yalnızca belirli topluluklar için değil, tarih boyunca tüm toplumlar için içlerinden seçilmiş peygamberler göndermiştir (en-Nahl 16/36; Fâtır 35/24). Bu ilke, Kur’ân Arkeolojisi’nin kapsamını coğrafi ve kronolojik açıdan olağanüstü biçimde genişletmekte; araştırma sahasını belirli bir bölge ya da dönemle sınırlı kılmak yerine insanlık tarihinin tamamını potansiyel bir ince-

leme alanı olarak belirlenmesine zemin hazırlamaktadır. Söz konusu iki kuramsal ilke, Din Arkeolojisi ve özel olarak Kur'ân Arkeolojisi alanlarının yöntemsel ve felsefi temelini birlikte oluşturmaktadır.

Tarihin her büyük medeniyeti, doğumunu bir mucize, ölümünü ise bir kaza olarak açıklar. Oysa farklı coğrafyalarda ve farklı çağlarda yaşayan toplumların çöküş anlatılarını yan yana getirdiğimizde, kaçınılmaz bir şema ortaya çıkmaktadır: güç, zenginlik ve kurumsal istikrarın zirveye ulaşmasının ardından gelen bir moral çözülme, ardından meşruiyet krizinin derinleşmesi ve nihayetinde çöküş. Bu örüntünün en sistematik biçimde ifade edildiği kaynakların başında, modern Batı akademisinin çoğunlukla ihmal ettiği Kur'ân-ı Kerim gelmektedir.¹

Kur'ân-ı Kerim, tarihsel toplulukların yıkılışını tesadüf ya da salt askerî yenilgi olarak değil, doğrusal bir nedensellik zinciri içinde ele alır. Bu zincirin halkalarını oluşturan **nimet** → **kibir** → **uyarı** → **inkâr** → **helak** şeması, Kur'ân'daki onlarca kıssada tekrar etmektedir. Söz konusu yapı, tarihsel bir nakil olmaktan çok normatif ve analitik bir çerçevedir; bir tür tarih felsefesi protokolüdür.²

Şemanın Beş Halkası:

Kur'ân kıssaları, kendine özgü bir anlatı mimarisine sahiptir. Bu mimarinin iskeletini oluşturan beş halka, birbirini zorunlu olarak izler:

Birinci halka **nimettir**: Tanrı, söz konusu topluluğa maddi, siyasi veya medeni üstünlük lutfeder. Ad kavminin muazzam yapılar inşa etmesi (Şuara 26/128-129), Firavun hanedanının kanallar ve tarım alanları üzerindeki kontrolü, Semud'un kayalara oyulmuş sarayları -bunların hepsi nimet kategorisinde değerlendirilir. Bu aşamada topluluk, hem biopolitik hem de teknolojik anlamda güçlü bir konumdadır.

1 Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, çev. Franz Rosenthal, (Princeton: Princeton University Press, 1967), s. 105-140.

2 Fazlur Rahman, *Major Themes of the Qur'an*, (Chicago: University of Chicago Press, 1980), s. 80-95.

İkinci halka **kibir**dir: Nimet, şükür yerine kibir ve benlik şişkinliğine dönüşür. Sosyolojik karşılığı aranacak olursa bu, Weber'in karizmatik otorite çözülmesi ya da Durkheim'in anomik geçiş dönemi olarak okunabilir.³ Topluluk, aldığı nimetleri ilâhi bir bağışa değil kendi gücüne bağlamaya başlar. Bu aşamada ahlaki çözümler hem yönetici seçkinlerde hem de toplumun genel örüntüsünde gözlemlenebilir hâle gelir.

Üçüncü halka **uyarı**dır: Her topluma bir peygamber veya uyarıcı gönderilir (Fatır 35/24). Bu figür, sosyolojik işlevi bakımından Gramsci'nin organik aydını ya da Weber'in karizmatik reformcusuna benzer biçimde, alternatif meşruiyet söyleminin taşıyıcısıdır.⁴ Uyarı, salt dinî bir çağrı değil, aynı zamanda toplumsal düzenin yeniden inşasına yönelik bir tekliftir: adalet, eşitlik ve hesap verebilirlik.

Dördüncü halka **inkâr**dır: Topluluk uyarıyı reddeder. Bu ret, genellikle hem ideolojik (hakikati inkâr) hem kurumsal (peygamberi toplumdan dışlama) hem de şiddet içeren (peygambere zarar verme girişimleri) boyutlarda tezahür eder. Bu aşama, Tarih Sosyolojisi literatüründe meşruiyet krizinin toplumsal şiddete dönüştüğü kritik eşiğe karşılık gelir.⁵

Beşinci halka **helak**tır: Çöküş gerçekleşir. Kur'ân bu çöküşü farklı biçimlerde tasvir eder: kasırga (Ad), zelzele (Semud), su baskını (Nuh kavmi), ateş yağmuru (Lut kavmi), boğulma (Firavun ordusu). Önemli olan, helakın ârizî değil yapısal olduğudur; yani önceki dört halkadan zorunlu olarak türer.

Kur'ân'ın ibret örüntüsü, yalnızca dinî bir uyarı metni olarak okunmamalıdır. Tarih Sosyolojisi'nin temel soruları -medeniyetler neden yükselir, hangi dinamikler çöküşü getirir, kurumsal ve

3 Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, cilt I-III, (Oxford: Oxford University Press, 1934), s. 245-280.

4 Oswald Spengler, *The Decline of the West*, çev. Charles Francis Atkinson, (New York: Alfred A. Knopf, 1926), s. 31-55.

5 Talal Asad, *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*, (Stanford: Stanford University Press, 2003), s. 167-195.

ahlaki faktörler nasıl etkileşir- bu örüntü aracılığıyla sınanabilir ve zenginleştirilebilir.

BİR DİSİPLİNİN İNŞASINA DOĞRU

Kur'ân Arkeolojisi; bilim ile din arasındaki köklü ayrışmayı giderme ve Müslüman akademisinin bu kritik alanda kendisini yeniden konumlandırması için gerekli zemini hazırlama iddiasını taşıyan özgün bir akademik projedir. Batı akademisinin Kutsal Kitap Arkeolojisi alanında başardığı kurumsal ve metodolojik dönüşüm, İslam dünyasında Kur'ân Arkeolojisi çerçevesinde yalnızca tekrar edilmekle kalmayıp aşılabilir; nitekim Kur'ân'ın tarihsel anlatılarının kapsamı ve evrensellik iddiası, bu alanı çok daha geniş ve kapsayıcı bir disipline dönüştürme potansiyelini barındırmaktadır.

Bu hedef doğrultusunda birkaç temel gereklilik öne çıkmaktadır: Kur'ân merkezli özgün bir metodolojinin geliştirilmesi, arazi araştırması ve kazı süreçlerini bizzat yürütebilecek nitelikli araştırmacıların yetiştirilmesi ve sürdürülebilir bir akademik üretim için enstitü ile araştırma merkezleri aracılığıyla kurumsal altyapının oluşturulması bunların başında gelmektedir. Böylesi bir akademik çabanın önemi, yalnızca İslam ilim geleneği içindeki içsel dinamiklerle sınırlı değildir. Kur'ân kıssalarının tarihsel gerçekliğinin doğru bağlamına kavuşturulması, Kur'ân'ın köklü iddialarının akli ve ampirik zemininin ortaya konması, Müslüman birey ile toplumda derinlikli bir tarih bilinci ve eleştirel düşünce kültürünün oluşturulması açısından bu çaba evrensel bir önem taşımaktadır.

Elinizdeki eser, bu kapsamlı ve uzun soluklu çabanın mütevazı ama kararlı bir adımını oluşturmaktadır. Kur'ân Arkeolojisi'nin hem teorik hem de uygulamalı boyutlarını ele alacak olan bu çalışma, alanın sistematik bir disipline dönüştürülmesi yolundaki tartışmalara katkı sunmayı ve bu sürece katılmak isteyen araştırmacılara metodolojik bir referans çerçevesi sağlamayı amaçlamaktadır.

Kur’ân-ı Kerim’in Kehf Sûresi’nde (18/83–101) zikredilen Zülkarneyn kıssası, İslam tefsir geleneği, tarih yazımı ve mukayeseli dinler tarihinin en derinlikli ve tartışmalı konularından birini teşkil etmektedir. İsmnin kelime anlamı itibarıyla “İki Boynuz Sahibi” olan bu figür, Kur’ân’da kendisine yeryüzünde büyük bir iktidar ve her türlü hedefe ulaşmayı sağlayan “**sebepler (imkânlar ve bilgi)**” bahşedilmiş, doğudan batıya yaptığı üç sefer boyunca adalet ve merhameti zulme tercih etmiş, mazlum halkları baskıdan kurtarmak için demir ve bakırdan sağlam bir sed inşa etmiş, bütün bunlara rağmen elde ettiği iktidar ve serveti Rabbine havale ederek alçakgönüllülüğünü korumuş **adil bir hükümdar** olarak tasvir edilmektedir.

Bu tasvirle eşleşebilecek tarihsel figürün kim olduğu sorusu, İslam düşünce tarihinde asla kapanmayan bir dosyadır. Erken dönem tefsirlerde Makedonyalı İskender’den (Büyük İskender) Pers hükümdarı Kiro’s’a, Yemen’in efsanevi Tübbâ hükümdarlarından mitolojik evrensel fatihlere uzanan geniş bir yelpazede cevaplar aranmıştır. Bu cevap çokluğu, meselenin yalnızca tarihsel değil, aynı zamanda teolojik ve metodolojik boyutlarını da yansıtmaktadır: Kur’ân-ı Kerim kıssaları nasıl okunmalı? Tarihsel özdeşleştirme gayretleri, vahyin evrensel mesajına hizmet mi eder yoksa onu daraltır mı? Nüzul bağlamı, yani sebep-i nüzul bilgisi, tefsirin zorunlu bir çerçevesi midir?

Kur’ân-ı Kerim’in **Kehf Sûresi’nde (18/83-101)** yer alan Zülkarneyn kıssası, tefsir geleneği ile mukayeseli dinler tarihinin en derinlikli ve tartışmalı konularından biridir. Kelime anlamı itibarıyla “İki Boynuz Sahibi” olan Zülkarneyn; kendisine yeryüzünde büyük bir iktidar ve hedeflerine ulaşabileceği her türlü “sebep” (bilgi ve imkân) verilmiş adil bir hükümdarı tasvir eder.

Bu kıssanın vahyedilme süreci, Kur’ân’ın ihtiyaç hâsıl olduğunda aşama aşama (tedricen) inzal edilme ilkesinin en bariz örneklerinden biridir. Mekkeli müşriklerin, Hz. Muhammed aleyhisselamın nübüvvetini sınamak üzere Yahudi âlimlerinin yönlendirmesiyle

sordukları “yeryüzünü dolaşan adam” sorusu, aslında dönemin toplumsal hafızasında ve Ehl-i Kitab’ın dağarcığında yer alan bir hakikate işaret etmektedir. Kur’ân, kuru bir tarih anlatmak yerine, muhataplarının zaten aşına olduğu bu tarihsel figürü tevhidî bir perspektifle yeniden yorumlamıştır.

Kur’ân Arkeolojisi disiplini çerçevesinde yaptığımız bu inceleme, Zülkarneyn’in Kur’ân’da zikredilen vasıfları ile Eski Ahit metinlerinde ve tarihsel belgelerde yer alan Pers Kralı Kiros (Cyrus/Koreş) arasındaki dikkat çekici paralellikleri ele almaktadır. Çalışmamızda; Kehf Sûresi’nin nüzul arka planını ve kıssanın Arap cahiliye toplumdaki izdüşümlerini, Zülkarneyn’in batıya ve doğuya yaptığı seferlerin tarihsel ve coğrafi karşılıklarını, “iki set” arasında inşa edilen demir ve bakır alaşımlı seddin arkeolojik verilerle analizini ve nihayetinde bu tarihsel kişiliğin, vahyedildiği dönemin teolojik tartışmalarına nasıl bir cevap teşkil ettiğini detaylandıracağız. Zülkarneyn arayışımız, sadece geçmişin tozlu sayfalarını aralama macerası değil; vahyin tarihsel gerçeklikle kurduğu bağı Kur’ân Arkeolojisi metodolojisiyle aydınlatma girişimidir.

SORUNUN TARİHSEL KÖKENİ: NÜZUL BAĞLAMI

Kehf Sûresi’nin nüzul süreci, meselenin anlaşılması için vazgeçilmez bir çerçeve sunar. Mekke’deki müşrik topluluktan yükselen Zülkarneyn sorusu, kendiliğinden oluşmuş bir merak ürünü değildir. Tefsirlerde yer alan sebab-i nüzul rivayetleri, bu sorunun Medine’deki Yahudi bilginlerin telkini ve Mekkeli müşrikler aracılığıyla Hz. Peygamber’e yöneltildiğini ortaya koymaktadır. Hahamların stratejik olarak seçtiği bu soru -“dünyanın doğularına ve batılarına ulaşan adam kimdir?”- yalnızca bir bilgi sınavı değil, aynı zamanda Yahudi kutsal geleneğinde köklü bir karşılığı olan tarihsel bir şifreydi.

Bu bağlam, araştırmacının izlemesi gereken metodolojik yolu da belirlemektedir. Eğer soru Yahudi kutsal geleneğinden kaynaklanıyorsa, cevabın ipuçları da aynı gelenekte aranmalıdır. Tevrat

metinleri -başta Yeşaya ve Daniel kitapları- Yahudi geleneğinde hangi yabancı hükümdarın “İki Boynuzlu” sembolüyle anıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Mevlana Ebu'l-Kelâm Âzâd'ın bu konudaki ilhamı da tam olarak buradan kaynaklanmaktadır: Vahyin muhataplarının zihin dünyasına girmeden kıssanın tarihsel boyutunu çözümlmek mümkün değildir.

METODOLOJİ VE ÇALIŞMANIN SINIRLILIKLARI

Bu çalışma, dört temel metodolojik ilke üzerine bina edilmiştir. Birincisi, **tefsir geleneğiyle diyalog** ilkesidir: Klasik ve modern tefsir külliyatı, hem birer referans hem de eleştirel bir karşılaştırma zemini olarak işlev görmektedir. İkincisi, **nüzul bağlamına öncelik** ilkesidir: Kıssanın tarihsel çerçevesi, vahyin ilk muhatapı olan toplumun kültürel ve dinî bilgi birikimi esas alınarak kurulmaktadır. Üçüncüsü, **disiplinler arası kanıt bütünlüğü** ilkesidir: Filolojik analizler, arkeolojik bulgular, nüvizmatik veriler ve Eski Ahit metinleri birbirini destekleyen ve denetleyen bir bütün olarak ele alınmaktadır. Dördüncüsü ise **alternatif adayların sistematik değerlendirmesi** ilkesidir: Bir tezin ikna ediciliği, yalnızca kendi lehine argümanlar üretmekle değil, rakip iddiaların yetersizliğini de ortaya koymakla ölçülür.

Çalışmanın sınırlılıkları da açıkça kabul edilmelidir. Kehf Sûresi'ndeki Zülkarneyn tasvirinin kesin biçimde tarihsel bir özdeşleştirmeyi zorunlu kıldığına dair bir Kur'ânî zorunluluk bulunmamaktadır; kıssanın birincil amacı tarihsel bir biyografi sunmak değil, tevhid, adalet ve ahiret bilinci ekseninde evrensel bir mesaj iletmektir. Bunun yanı sıra, Kiro's'un inşa ettiğine hükmedilen sedde ilişkin doğrudan arkeolojik kanıtlar henüz tam anlamıyla ortaya konulamamıştır. Tüm bu belirsizliklere rağmen mevcut kanıtların bütünü, Büyük Kiro's'u Zülkarneyn'in en güçlü tarihsel adayı olarak öne çıkarmaktadır.

Zülkarneyn özelinde ve genel olarak Kur'ân'ın tarihten bahseden kıssalarında olağanüstülük arayışı kıssaları çoğu zaman fantastik